

نقد و بررسی کتاب ظهور کتاب در زبان عربی

رقیه مظلوم

دانشجوی دکتری گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

roghayeh.mazlom@mail.um.ac.ir

مقدمه

ظهور کتاب در زبان عربی نوشته بناتریس گروندلر در انتشارات دانشگاه هاروارد^۱ در سال ۲۰۲۰ در ۲۶۲ صفحه به چاپ رسیده است.^۲ گروندلر، پژوهشگر مطالعات عربی و استاد زبان و ادبیات عربی در دانشگاه آزاد برلین^۳ و رئیس انجمن شرقی آمریکا است.^۴ او در سال ۲۰۱۷ جایزه لایب نیتس^۵ را از بنیاد تحقیقات آلمان دریافت کرد. علایق پژوهشی گروندلر بر ادبیات کهن عرب، تاریخ کتاب و نگارش عربی و مراحل گسترش آن متمرکز است. او غیر از کتاب حاضر، آثار دیگری مانند فرهنگ کتاب قبل از چاپ^۶ و توسعه خطوط عربی: از عصر نبطی تا قرن اول اسلامی^۷ نیز در این زمینه دارد.

پژوهشگران دیگری نیز چون گروندلر به بررسی ظهور کتاب در زبان عربی پرداخته‌اند که از جمله آن‌ها می‌توان به گریگور شولر^۸ و مقالات او در کتاب شفاهی و مکتوب در صدر اسلام^۹ و جانانان بلوم^{۱۰} نویسنده کتاب تاریخ و تأثیر کاغذ در جهان اسلام^{۱۱} و غیر آن اشاره کرد.

---

1 . Harvard University.

2. Beatrice Gruendler, *The Rise of the Arabic Book*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2020.

3. Free University of Berlin.

4. American Oriental Society.

5. Leibniz-Prize.

6. *Book Culture before Print: The Early History of Arabic Media*. The American University of Beirut, The Margaret Weyerhaeuser Jewett Chair of Arabic. Occasional Papers, 2012.

7. *The Development of the Arabic Scripts: From the Nabatean Era to the First Islamic Century*. Harvard Semitic Studies 43, Atlanta: Scholars Press, 1993.

8. Gregor Schoeler.

9. *The Oral and the Written in Early Islam*.

10. Jonathan Bloom.

11. *The History and Impact of Paper in the Islamic World*.

توصیف

این کتاب به دوران شکوفایی تمدن اسلامی^{۱۲} طی قرن‌های دوم و سوم هجری می‌پردازد. نویسنده با ردیابی دست‌نوشته‌های علما، شعرا، وراقان و مالکان کتاب، توسعه شیوه‌های نوشتاری به زبان عربی در این دوره از عصر عباسی را به تفصیل شرح می‌دهد که نویسنده آن را دوره «انقلاب کتاب در خاور نزدیک عربی - اسلامی» می‌نامد. کتاب حاضر شامل مقدمه و چهار فصل است: ۱. علما ۲. شعرا ۳. وراقان ۴. مالکان و خوانندگان کتاب. در پایان کتاب نیز نتیجه، علائم و اختصارات، یادداشت‌ها، فهرست منابع، سپاسگزاری، فهرست تفصیلی مطالب و اشکال، فهرست نام‌ها و آثار، فهرست موضوعات و اصطلاحات قرار دارد.

گروندلر در مقدمه خود بر نقش محوری انقلاب کتاب در خاور نزدیک عربی - اسلامی به عنوان یکی از نقاط عطف نادیده گرفته شده در تاریخ ارتباطات تأکید می‌کند و تأثیر آن را با تأثیر صنعت چاپ با حروف متحرک و اینترنت مقایسه می‌کند. وی اشاره می‌کند که در آن زمان، بزرگ‌ترین کتابخانه اروپا بیش از ۲۰۰ جلد کتاب نداشت؛ در حالی که کتابخانه‌های جهان اسلام در آن زمان بدون شک دارای مجموعه بسیار بزرگی بودند و تنها پنج کتابخانه در بغداد بین ۲۰۰۰/۰۰۰ تا ۱/۰۰۰/۰۰۰ کتاب، از جمله چندین نسخه از هر اثر را در خود جای داده بودند تا خوانندگان متعدد بتوانند به طور هم‌زمان به آن‌ها دسترسی داشته باشند. نویسنده برای درک چگونگی دستیابی نسخه‌های خطی در زبان عربی به این پیشرفت و گسترش سریع می‌کوشد و تعدادی از عوامل مؤثر بر این امر را ارائه می‌دهد که از جمله آن‌ها می‌توان به وجود یک زبان نوشتاری یک‌پارچه، ادبیات متداول شفاهی و در دسترس بودن کاغذ اشاره کرد. وی در ادامه، به ترسیم خطوط اصلی پژوهش خود پرداخته و بحث‌ها و مسائلی را که در فصول بعدی به آن‌ها می‌پردازد را بیان کرده است.

نویسنده در فصل اول با عنوان «علما» با تمرکز بر دو لغت‌شناس مهم، الأصمعی (د. ۲۱۶ق/ ۸۳۱م) و ابوعبیده معمر بن مثنی (د. حدود ۲۱۰ق/ ۸۲۵م)، جهت‌گیری‌های متفاوت علما به کتاب به عنوان وسیله‌ای برای انتقال دانش را نشان می‌دهد. در فصل دوم، با تمرکز بر دو شاعر عباسی، دعبل خزاعی (د. ۲۴۶ق/ ۸۶۰م) و ابو تمام طایی (د. ۲۳۱ق/ ۸۴۵م) به رابطه شاعران با کتاب می‌پردازد. در فصل سوم به سهم وراقان در تولید کتاب عربی و رابطه آن‌ها با نویسندگان کتاب و انواع وراقان می‌پردازد که به گفته گروندلر، نقش این وراقان در کتاب‌های تراجم و اخبار ادبی اغلب نادیده گرفته شده است. با وجود این چالش‌ها که گروندلر بر آن‌ها تأکید می‌کند، او از اندک داده‌های موجود در مورد آن‌ها در کتاب تاریخ اسلام ذهبی (د. ۷۴۸ق/ ۱۳۴۷م) و از معدود گزارش‌های ادبی درباره آن‌ها استفاده می‌کند.

گروندلر پس از بحث درباره این عناصر مؤثر و کلیدی در انقلاب کتاب در عصر عباسیان، در فصل چهارم به مبحث استفاده از کتاب می‌پردازد و برخی از مفاهیم رایج در مورد کتاب در آن دوره را روشن می‌سازد. برخی از این مفاهیم

^{۱۲}. اگرچه نویسنده در متن از واژه «Arabic» استفاده کرده است، مراد وی در مثال‌های متعدد، تمدن شکل‌گرفته در جهان اسلام و فراتر از چند

عبارت‌اند از: مالکان و خوانندگان کتاب که مشتاق جمع‌آوری کتاب‌ها بودند؛ ساخت کتابخانه‌های شخصی و چگونگی تبدیل شدن آن‌ها به یک ویژگی نشان‌دهنده وضعیت اجتماعی؛ و این که چگونه داشتن برخی کتاب‌ها، بهانه‌ای برای اتهام به برخی از افراد می‌شد.

تحلیل

گروندلر در کتاب حاضر به دوران شکوفایی تمدن اسلامی در سده‌های دوم و سوم هجری مپردازد و بر نقش محوری کتاب به زبان عربی در این شکوفایی تأکید می‌کند.

کتاب حاضر حاصل سال‌ها تحقیق و مطالعه نویسنده در منابع عربی است که در یادداشت‌ها و فهرست منابع کتاب مشهود است. تأکید نویسنده بر منابع گوناگون به زبان عربی چون الأغانی، الفهرست، تاریخ بغداد و غیر آن، ارزش علمی کتاب را افزایش می‌دهد و تلاش او برای ارائه تصویری درونی از فرهنگ کتاب اسلامی را نشان می‌دهد.

نویسنده، از بسیاری از مطالعات غربی نیز استفاده می‌کند که درباره کتاب و نگارش به زبان عربی و رابطه آن با روایت شفاهی نگاشته شده‌اند، اما گروندلر کتاب حاضر را به شیوه‌ای نو و با تکیه و تمرکز بر شخصیت‌های برجسته نگاشته است. وی خاطر نشان می‌کند که در هر فصل، بر شخصیت‌های برجسته‌ای تمرکز می‌کند که این شخصیت‌ها به روشن شدن نمونه‌های بسیاری از شخصیت‌های دیگر کمک می‌کند که جزئیات کمتری درباره آن‌ها موجود است. این گزارش‌ها، تصویری چند وجهی و جامع ارائه می‌کنند که نشان‌دهنده بسیاری از موارد مشابه است. به نظر گروندلر، این روش ترجیح دارد به جمع‌آوری پاره‌هایی از متون کوچک با نام‌های مختلف که متن را مغشوش و خواندن را دشوار می‌کند. لازمه این رویکرد تأمل است و چه بسا استدلال شود که شروع از شخصیت‌های محدود و مهم و ردیابی اخبار آن‌ها در منابع به جای شخصیت‌های مختلف، همواره به تصویری جامع از این موضوعات منجر نخواهد شد. با این حال، این مسئله افق‌هایی تازه را برای پژوهش‌های جدید می‌گشاید و تحقیقات، مقایسه و بررسی بیشتری را می‌طلبد.

ارزیابی و نتیجه‌گیری

شایسته بود که نویسنده در استفاده از واژه «عربی» احتیاط بیشتری می‌کرد و به جای «ظهور کتاب به زبان عربی»، از عباراتی چون «ظهور کتاب در جهان اسلام» یا «ظهور کتاب عربی - اسلامی» و غیر آن، و به جای «فرهنگ عربی» از «فرهنگ اسلامی» استفاده می‌کرد تا خواننده درباره مفهوم این واژه دچار سردرگمی نشود، یا حداقل در مقدمه اشاره می‌کرد که منظور از «کتاب عربی» در این کتاب، آثار نویسندگان مسلمان با ملیت‌های گوناگونی است که به زبان عربی تألیف شده‌اند و وجه اشتراک و وحدت این آثار، زبان عربی است نه قومیت عربی. همچنین بهتر بود که نویسنده به جای

یادداشت‌های پایان کتاب از پانویشت استفاده می‌کرد تا خواننده را از صرف زمان برای پیدا کردن ارجاعات بی‌نیاز می‌کرد که البته می‌توان احتمال داد بخشی از سیاست ناشر اثر باشد. نویسنده در تألیف اثر تنها به استفاده از متون کهن عربی بسنده کرده و از پژوهش‌های متأخر در زبان عربی و نیز فارسی در این زمینه استفاده نکرده است. نویسنده همچنین در برخی از موارد از واژگان تخصصی استفاده نکرده که باعث سردرگمی خواننده برای یافتن معادل برای آن‌ها می‌شود.

از دیگر نقدهای وارد بر کتاب این که علیرغم مقدمه جامع کتاب، مقدمه آغاز هر فصل بسیار مختصر نوشته شده است. گذشته از این، با این که در پایان هر فصل نتیجه‌ای مختصر از مطالب ارائه شده است؛ فصل‌های دو و چهار فاقد نتیجه هستند.

از نقاط قوت کتاب این که نویسنده متنی ساده و روان ارائه کرده است. در پایان کتاب، علائم و اختصارات، فهرست اشکال، نام‌ها، آثار، موضوعات و اصطلاحات قرار دارد که بازایی اطلاعات را برای خواننده آسان می‌نماید. از آنجا که فصول چهارگانه کتاب از نظم خاصی پیروی نمی‌کنند و لزوماً در ادامه یکدیگر نیستند؛ می‌توان هر فصل را به‌طور جداگانه مطالعه کرد. نویسنده در تألیف اثر حاضر از شواهد شعری، به‌خصوص در فصل مربوط به شعرا، بهره برده است. استفاده از داستان‌ها و گزارش‌ها در ضمن موضوعات کتاب، باعث جذابیت کتاب و ترغیب خواننده به خواندن آن شده است. کتاب همچنین شامل تصاویری از خطوط و نسخه‌های خطی مربوط به دوره مورد بحث است و ذیل هر تصویر، توضیحات کاملی درباره آن ارائه شده است و کتاب نه تنها برای متخصصان زبان عربی، بلکه برای هر خواننده علاقه‌مندی به تاریخ نگارش کتاب نوشته شده است.

با عنایت به موارد بالا و با در نظر گرفتن برخی کاستی‌ها، مطالعه این اثر نه تنها به پژوهشگران حوزه مطالعات اسلامی، بلکه به پژوهشگران و علاقه‌مندان تاریخ کتاب توصیه می‌شود.